

Ю. В. УЩАПОВСЬКИЙ, к. е. н., доцент,
Житомирський державний технологічний університет

ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ЕКОНОМІКИ В КОНТЕКСТІ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ XIX – ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ

Розуміння економіки як складної ієрархічної системи із сукупністю об'єктів та процесів, які називаються компонентами, що взаємопов'язані і взаємодіють між собою, і які складають цілісність, що має властивості, які не притаманні окремим її складовим, з'явилося не відразу. Якщо економічну систему досліджувати в контексті інституційної парадигми, то її суттєвим компонентом є інституційна структура. Сучасні дослідники не мають єдиної думки щодо визначення поняття "інституційна структура економіки", а вивчення його історико-теоретичних витоків перебуває в Україні на стадії становлення.

Найзагальніше визначення інституційної структури економіки навів О.Уільямсон: "Це основні політичні, соціальні і правові норми, що є базою для виробництва, обміну і споживання" [1]. О. Белокрилова, В. Вольчик, А. Муратов визначають інституційну структуру як певний впорядкований набір інститутів, що створюють матриці економічної поведінки і визначають обмеження для господарських суб'єктів, які формуються у межах тієї чи іншої системи координації господарської діяльності. При цьому вони зауважують, що часто дефініції "інституційна структура" та "інституційне середовище" не розрізняють [2]. Саме у контексті "інституційного середовища" аналізує інституційну структуру А. Ткач [3, с. 30-37]. На думку Є. Єрохіної, сукупність суб'єктів господарювання можна узагальнити за допомогою поняття інституційна структура економіки, яке є складовим елементом, але не вичерпує усього змісту поняття "інститут". Проте, навіть у визначенні поняття "соціально-економічний інститут" ще не сформовано єдиної думки [4]. Отже, існує проблема дослідження як самого поняття "інституційна структура економіки", що є важливим складовим елементом інституційної парадигми, так і його витоків.

Методологія вивчення інституційної структури економіки базується на засадах структурно-функціональної парадигми, яка розглядає суспільство як складну систему, окремі частини якої узгоджено функціонують для забезпечення єдності і стабільності [5, с. 42]. Формування функціональних уявлень у соціології пов'язують з іменами О. Конта, Е. Дюркгейма, Г. Спенсера. Важливим етапом у вдосконаленні

таких підходів була поява структурно-функціональний аналізу Т. Парсонса. Структура у Т. Парсонса "охоплює ті стійкі елементи побудови соціальної системи, що є відносно незалежні від незначних і короткотривалих коливань у зв'язках системи із зовнішнім оточенням" [6, с. 327-328]. На думку Р. Нуреева, інституційна теорія розвивалася від соціології, права, політики до економіки під натхненням здобутків біологічної науки [7, с. 17]. Досліджуючи еволюційну економіку, В. Квашницький не відкидає впливу Ч. Дарвіна, Г. Спенсера на її витокі [8, с. 92]. Розуміння витоків інституційної структури економіки має не тільки пізнавальне значення, але може мати позитивний ефект у трансформації інституційного середовища сучасної України.

Метою нашої статті є з'ясувати особливості аналізу інституційної структури економіки в контексті розвитку соціології XIX – поч. XX ст.

Прагнення структурувати предмет дослідження спостерігалось в соціології з часів її виникнення. Засновник позитивізму Огюст Конт, наслідуючи Сен-Сімона, який вичленив класову структуру політичної системи за економічними (організація виробництва) та юридичними (організація власності) критеріями, прагнув з'ясувати структуру соціальної системи. Проте перевагу він надавав цілісності, оскільки вважав її більш придатною до аналізу: між цілим і частинами соціальної системи має бути гармонія, подібна до взаємодії частин тіла під час руху. Джерелом поступу соціального організму, за О. Контом, є виключно дух людини. [9, с. 31]. О. Конт усвідомлював, що властивості індивіда не можуть бути основою для розуміння розвитку суспільства: із фізіології не можна розкривати соціологію. Йому так і не вдалося систематизувати явища у суспільстві від загальних до найскладніших.

Але не всі вчені поділяли подібні підходи. При дослідженні суспільних явищ, соціологія та інші гуманітарні науки широко практикували використання термінології природничих наук. Наприклад, Герберт Спенсер проводив функціональну аналогію між процесами в організмі і суспільстві. У праці "Соціальна статика"

© Ю. В. Ущাপовський, 2008

(1851) він пояснює суспільство як організм: закони організації суспільства і організму є подібними, а природа одиниці неминуче пояснює природу агрегата. Подібно до того, як природа клітини допомагає зрозуміти властивості організму, природа “соціального атому” – окремої людини, є основою для розуміння суспільства.

Він проводить аналогію між розмноженням клітин і прогресивним розподілом праці. Досліджуючи структуру біологічного й соціального організмів, вчений вважав, що подвійному поділу шарів клітин: зовнішньому (ектодермі) і внутрішньому (ентодермі), які мають різне функціональне призначення, у суспільстві відповідає розподіл первісної орди на військовий прошарок, що відповідає за зовнішню безпеку, та на мирну частину населення, що покликане забезпечувати працею добування їжі. Подібно до того, як між ектодермою і ентодермою виникає мезодерма, що переростає у систему органів, призначених для розподілу соків, у кровоносні судини, так само між правлячою і виробничою частинами суспільства виникають нові, що служать для торгівлі й обігу [9, с. 91].

Герберт Спенсер прагнув з'ясувати дві функціональні аналогії – зростання і структуру. Якщо у біологічному організмі елемент структури відповідає елементу зростання: органи складаються із клітин, що розмножуються, то у соціальному – елементом структури виступає окрема людина, а не сім'я, яка розглядається тільки як елемент зростання. Розвиток сім'ї Г. Спенсер розглядає не у контексті “структури”, а у контексті інститутів.

Таким чином, у Г. Спенсера подібно до еволюції біологічного світу, у суспільстві відбувається прогресуюча диференціація структури та її функцій. На думку вченого, існує органічний взаємозв'язок частин, відносна самостійність цілого (структури) і частин як у суспільстві, так і в організмі [6, с. 318]. Г. Спенсер частково окреслив постановку проблеми складності структурної будови суспільства, співвідношення соціальної диференціації та інтеграційних процесів у рамках функціонального методу;

Послідовник О. Конта, професор із Брюсселя Г. де Гресф у «Вступі до соціології» (1886) запропонував структуру соціального організму, побудовану з позицій економічного детермінізму. На думку вченого, торгівельний обіг забезпечує виробництво і є вихідним моментом прогресу правових відносин, обумовлюючи виникнення торгівельного права. Він зокрема пише: “На мою думку функція економічного обігу є найзагальнішою і простою серед еконо-

мічних функцій, і отже головним завданням наукової політики буде впровадження видозмінних моментів до цього обігу і особливо до одного з головних органів останнього, монетної системи, яка подібно до кровообігу підтримує життя усього організму і постачає матеріали для його розвитку” [10, с. 210].

П. фон Лілієнфельд аналізує структуру суспільства під кутом зору спеціалізації органів та використовує економічний термін утворення капіталу, пояснюючи властиве для фізичного організму нагромадження запасів і енергії, а також передачу останньої у спадок [9, с. 113]. Коли О. Конт вказує на солідарність частин, Г. Спенсер впроваджує поняття зростання і структури до аналізу загального розуміння життя як пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх, то Лілієнфельд впроваджує: єдність (що дорівнює солідарності у О. Конта) та доцільність (що дорівнює пристосуванню внутрішніх відносин до зовнішніх у Спенсера).

На відміну від Г. Спенсера, П. Лілієнфельд поділ суспільства ґрунтує не на загальній будові тіла, а на трьох найзагальніших функціях діючих у ньому сил: фізіологічній (живленні), морфологічній та тектологічній, яким у суспільстві відповідають три сфери: економіка, право, політика. Соціальна система розвивається по спіралі екстенсивним та інтенсивним шляхом. Прогрес у економічній сфері є зростанням власності разом з поширенням свободи; у правовій – чітке визначення та забезпечення прав індивіда та суспільства; у політичній – єдність дій разом з розширенням політичної свободи. Три сфери: власність, право і влада відповідають матерії у природі, а свобода, яка завжди пов'язується з прогресом, – силі. Отже, П. фон Лілієнфельд зробив спробу пояснення не тільки суспільства через явища фізичної природи, але і фізичне життя за допомогою суспільства;

Історія, на думку французького історика П. Лакомба, є наукою про інститути; вона вивчає події лише тому, що вони закінчуються встановленням інститутів або через діяльність людини виявляють вплив домінуючих інститутів. Оригінальною є його теорія невідкладності потреб (*théorie d'urgence*), згідно якої першочерговими і найважливішими є економічні потреби (економічний інтерес), тому економічні інституції і виникають раніше інших та є найстійкішими. На думку вченого, до них належать: техніка добування їжі, розподіл майна, споживання і обмін. [9, с. 71].

А. Шеффле розуміє під структурою індивіда – елемент соціального організму та сім'ї

і соціальні союзи, що складаються з індивідів на основі ідеї. З одного боку соціальні союзи є масові об'єднання, а з другого – це п'ять основних матерій, що розрізняються за функціями: 1) осілість (соціальне життя у просторі); 2) захист (відповідає панцирам у тварин); 3) “господарство, – уся розподільча і регулююча економія, що відповідає живленню тканин”; 4) технічні установи (військо і поліція) та економічні (виробництво і торгівля); 5) розумова діяльність. [9, с. 124-125].

Значний внесок в дослідження взаємозв'язків між елементами структурованого суспільства у праці “Вступ до соціальної філософії” (1895) здійснив англійський філософ Дж. Мекензі. Вчений вважав, що суспільство є організмом з притаманною для нього внутрішньою метою. На думку Дж. Мекензі, всякий об'єкт має п'ять форм єдності. Граничний випадок зв'язків між елементами структури, коли вони співіснують, але не залежні один від одного (кожен має свої властивості), він назвав монадним. Такий зв'язок є перехідним між єдністю структурних елементів та її втратою. Коли кожен елемент структури визначається цілим, то таку єдність називають моністичною; якщо ж ні ціле не залежить від складових елементів, ні частини від цілого, то така єдність має системний характер. У системі єдність може бути троякою: 1) механічною – елементи поєднуються за допомогою зовнішньої сили і зберігають свої властивості; 2) хімічною – елементи при поєднанні втрачають свої початкові властивості; 3) органічною – частини залежні від зв'язків з цілим, але зберігають при цьому певну відносну незалежність. Саме органічна єдність найкраще характеризує суспільство [9, с. 153-154].

Французький соціолог М. Оріу (Maigrion) у “Традиційній соціальній науці” (1896) вважає, що “соціальна матерія” спроможна розмножуватися (шляхом повторення) і організовуватися (шляхом розподілу праці). Соціальній матерії відповідає “соціальний простір”, до якого він вміщує расу, мову і кредит. Тобто структуризація соціуму у М. Оріу формує умови (частково природні, а частково створені людиною), які мають забезпечити поширення соціальних відносин [11, с. 265]. Трьом елементам соціальної матерії відповідають три види прогресу: 1) прогрес соціальної групи, тобто солідарності суспільства або цивілізації; 2) прогрес індивідуальності й розуму; 3) прогрес, що урівнює індивіда й групу [11, с. 45-46]. Рушійною силою прогресу є протиріччя, яке виявляється у вигляді “потреби” і вимагає свого вирішення у

“реформі” [11, с. 107]. Подібно до прогресу, існує і занепад, що виявляється у спрощенні структури організації суспільства [11, с. 60]. Отже, використовуючи логіку М. Оріу, можна зробити висновок, що прогрес супроводжується ускладненням структури суспільної організації.

Протиріччя можуть, на думку вченого, зніматися трьома способами (трьома видами соціальної діяльності): знищенням (élimination), синтезом і узгодженням (transaction). Нашу увагу поза сумнівом привертає третій вид соціальної діяльності – узгодження, свідомо поступка, яку здійснює одна воля на користь іншій [11, с. 116]. Право, наприклад, є постійна домовленість між людьми. На поверхні аналізу простежується логічний зв'язок третього виду суспільної діяльності у поясненні М. Оріу із сучасною теорією трансакційних витрат. Цікавою, на наш погляд, є думка вченого, що держава і релігія мають здатність перетворювати організації в “інститути”, які, у такому розумінні, є практичним вирішенням боротьби між ідеалізмом і матеріалізмом в історії [11, с. 195].

Таким чином, ми можемо зробити висновок: для соціологічних досліджень XIX – поч. XX ст. характерним є поступове виокремлення в особливий об'єкт дослідження економічних інститутів, які обіймають вагоме місце в інституційному аналізі конкретно-історичних та національно-специфічних форм економічного життя.

У вивченні структури соціальної системи як єдності компонентів і зв'язків представниками соціології зазначеного періоду спостерігається:

1) прагнення здійснити декомпозицію системи, виокремити усі її рівні, аж до елементарного (Г. Спенсер: окрема людина – “соціальний атом”; Г. де Грєєф виокремлює сім соціальних сфер: економіку, сімейні стосунки, мистецтво, науку, мораль, право і державу; П. Лілієнфільд виділяє у суспільстві три сфери: економіку, право, політику. А. Шеффле: індивід – елемент соціального організму та сім'ї тощо);

2) вивчення структури підсистем та специфіку елементів системи (наприклад, Г. де Грєєф у побудованій ієрархії соціальної структури описує взаємозалежність соціальних сфер та їхню внутрішню еволюцію від стану примусу до стану свободи, від панування влади до панування договору; у Дж. Мекензі ми спостерігаємо дослідження взаємозв'язків між елементами суспільної структури);

3) з'ясування функцій, які вони виконують у системі (Г. Спенсер, наприклад, здійсню-

вав функціональне порівняння структури біологічного й соціального організмів; розрізнення за функціями соціальних союзів – у А. Шеффле).

Можна навіть зауважити, які саме функції елементів системи досліджувалися представниками соціології XIX – поч. XX ст. Наприклад, у М. Оріу простежуються спроби аналізу соціально-економічних інститутів з точки зору їхньої інтегративної функції: розподіл праці структурує “соціальний простір”, формує поширення соціальних відносин; у Г. Спенсера аналогія між розмноженням клітин і прогресивним розподілом праці ілюструє інформаційну функцію інститутів; соціальні союзи у А. Шеффле виявляють свою сутність через регулюючу (розподільча і регулююча економія) та негентропійну (військо, поліція, виробництво, торгівля) функції.

У методологічних підходах представників соціології XIX – поч. XX ст. (Г. Спенсер, П. фон Лілієнфельд, А. Шеффле та ін.) є прагнення створити концепцію структури і функціональних зв'язків соціального організму. Поєднання підходу до суспільства як цілісності з еволюційними підходами створило умови для поширення структуралізму в економічних науках та використання методології структурно-функціонального аналізу.

Література

1. Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. – 1993. – №5.
2. Белокрылова О.С., Вольчик В.В., Мурадов А.А. Институциональные особенности

распределения доходов в переходной экономике. – Ростов н /Д: Изд-во Рост. ун-та, 2000.

3. Ткач А.А. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория. – К.: ЦУЛ, 2007. – 304 с.

4. Ерохина Е. А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход (<http://economics.com.ua/lib/detail.php?cat=1&rub=2&id=120>)

5. Масионис Дж. Социология. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004 – 752 с.

6. История социологии в Западной Европе и США. Отв. ред. – академик РАН Г. В. Осипов. – М.: Изд. НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М), 2001. – 576 с.

7. Нуреев Р. М. Введение. Эволюция институциональной теории // Постсоветский институционализм: Монография / под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. – Донецк: Каштан, 2005. – 462 с.

8. Квашницкий В. Истоки эволюционной экономики // Истоки: из опыта экономики как структуры и процесса/ За ред. Я. И. Кузьмина. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. – 533 с.

9. Бартъ П. Философия истории как социология. Пер. с нем. М. С. Моделя – С.-Петербург, 1902. – 348 с.

10. Грееф Г. Общественный прогресс и регресс. Пер. с фр. Г. Паперна – С.–Петербург: Издание Ф. Павленкова, 1896 – 336 с.

11. Nauriou M. La science sociale traditionnelle, – Paris, 1896.

Статья поступила в редакцию 15.05.2008

В.В. ЛИПОВ, к.э.н., доцент,
Харьковский национальный экономический университет

ДЕНЬГИ КАК ИНСТИТУТ В ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ ОБЩЕСТВА

«...Деньги – это доверие, которое живет и умирает лишь в человеческих сердцах и умах. Денежные системы ... состоят из механизмов и символов, задача которых – сохранить это доверие. Цивилизации были построены на доверии; оно – основа той уверенности в своих силах, которая нужна цивилизации для развития или хотя бы выживания. Но если общество теряет доверие к деньгам, оно теряет уверенность в себе»

(Б.А. Лизтар)

Глобализация и информатизация практически всех элементов общественной жизни современного человечества существенно влияют на функционирование денежных систем как отдельных стран, так и на мировую валютную

систему в целом. Проблема обеспечения стабильности как мировой валютной системы в целом, так и денежных систем отдельных стран

© В.В. Липов, 2008